

Herdenkingsrede 2012

Zaterdag 29 september 2012

Drs. P. Kalma, oud-directeur van de Wiardi Beckmanstichting en zoon van een oud-gevangene.

Het is een eer om vandaag in het Oranjehotel de herdenkingsrede te houden. En ik besef dat ik hier niet in de eerste plaats sta vanwege eigen verdiensten, maar als 'zoon van'. Als één van de twee zonen van Ien Staal (sinds 1947: Ien Kalma-Staal, echtgenote en sinds vorig jaar weduwe van Bouwe Kalma). Ze was in de oorlog betrokken bij het verzet en heeft hier van november 1944 tot mei 1945 gevangen gezeten.

Haar oorlogservaringen vormen een eigen, een bijzonder verhaal. Bijzonder in haar geval om drie redenen. Eerst en vooral omdat mijn moeder en haar familie ellendige dingen hebben meegemaakt, maar wel allemaal heelhuids de oorlog zijn doorgekomen. Dat kleurde uiteraard hun herinneringen, zoals ze ook aan de volgende generatie zijn doorgegeven. In dit geval aan mijn broer Robert en mij, geboren en opgegroeid in het huis in Rotterdam-Kralingen dat de familie al tijdens de oorlog bewoonde.

De schuilplaats op zolder, waar onderduikers (maar ook mijn grootouders zelf) hadden gezeten, was nog helemaal intact. En in de kolenkelder had Opa zich, met een aardappelzak op het hoofd, bij een huiszoeking succesvol verborgen. Het maakte de herinnering aan de oorlog bepaald anders dan wanneer er in familie- en directe vriendenkring doden te betreuren waren geweest. Het deed het verleden soms stollen tot spannende anekdotes, zonder dat de inzet van de oorlog en van het verzet overigens uit het zicht verdwenen.

Nog twee andere dingen vallen op aan de lotgevallen van mijn moeder. De nuchterheid die ze, als middelbare scholier, bij haar verzetswerk en in gevangenschap aan de dag legde. Ze was niet erg bang uitgevallen. En tenslotte: de fouten en vergissingen die de bezetters in haar geval en dat van familieleden maakten – en die aan de goede afloop zeker hebben bijgedragen. 'Wat konden die Duitsers toch stom zijn', zoals zij het laatst nog eens uitdrukte. Wellicht een wat onderbelichte kant van onze oorlogsgeschiedenis.

Mijn bijdrage bestaat uit twee delen. Eerst zal ik vertellen wat mijn moeder in de oorlog, inclusief haar verblijf in Scheveningen, heeft meegemaakt. Daarna zal ik ingaan op de toegenomen neiging om de jaren '40-'45 te ideologiseren, of beter gezegd: te mythologiseren, niet in politieke of religieuze zin, maar in termen van levensfilosofie. Om het veelvoud aan oorlogsverhalen onder één noemer te brengen: die van het menselijk tekort. Met voorbijgaan aan de waarde van maatschappelijke betrokkenheid en persoonlijke verantwoordelijkheid. Dat is een verontrustende ontwikkeling en niet alleen uit een oogpunt van geschiedschrijving.

De familie Staal (vader, moeder en drie kinderen) woonde eerst op de Rochussenstraat in Rotterdam. Op 10 mei 1940 zagen ze op straat hoe vliegveld Waalhaven door de Duitsers gebombardeerd werd. Het herhaaldelijk getik op het trottoir bleek van heel kleine granaatscherven afkomstig. Later verhuisde de familie naar de Prinses Julianalaan (die de autoriteiten in 'Vredehoflaan' hadden omgedoopt).

Vader Staal werkte bij de Rotterdamse politie als hoofdinspecteur. In 1941 kwam hij in openlijk conflict met de nieuwe orde. Op een bijeenkomst van het politiekorps verweerde hij zich tegen de aantijging van een hoge NSB'er dat alle Nederlandse reserveofficieren lafaards waren geweest. 'Dat zal je terugnemen', beet hij de spreker toe. Zijn weigering om de nieuwe burgemeester de hand te schudden leidde vervolgens tot zijn ontslag. De rest van de oorlog was vader Staal actief in het verzet. Hij werd eind 1944 aangesteld als 'commandant' van de samenwerkende plaatselijke verzetsgroepen, maar omdat er van samenwerking in de praktijk geen sprake was, stelde hij die functie weer ter beschikking. Direct na de bevrijding zou hij benoemd worden tot hoofdcommissaris in Rotterdam.

De fouten en vergissingen van de bezetter waarover ik al sprak, hadden vooral op hem betrekking. Bij een poging om hem als gijzelaar op te pakken, wist vader Staal door een sprong uit het raam te ontkomen. Een paar maanden later werd hij alsnog gearresteerd; naar St. Michielsgestel en later naar Amersfoort overgebracht; maar vervolgens vanwege een administratieve vergissing weer vrijgelaten. En toen in het laatste oorlogsjaar beide ondergedoken ouders even op bezoek in eigen huis waren, stond de SD plotseling op de stoep. Ze vluchten naar de schuilplaats, maar de Duitsers, kennelijk getipt, liepen direct door naar boven en sommeerden: 'Komm heraus oder wir schießen sie heraus'. De SD-ers hadden echter gedacht Engelse vliegeniers te zullen aantreffen. Ze vertrokken weer, beseften een half uur later wie ze hadden laten lopen, maar troffen toen niemand meer aan.

In huize Staal was het een groot deel van de oorlog een komen en gaan van onderduikers, van vrienden in het verzet en van boodschappers die voedselbonnen en dergelijke afleverden. Aan Ien (15 jaar toen de oorlog begon) en haar twee jongere broers ging dat alles niet voorbij. Ze wisselden van kamers om de logé een slaapplek te geven. Een broer Han vervoerde één keer in zijn schooltas een pistool waarmee een liquidatie was gepleegd. 'Nu denk je', zei mijn moeder later eens, 'daar zou ik mijn kind niet aan wagen'. Maar de tijden waren

anders – en de spanning van het verzetswerk werd met gezelligheid en humor gecompenseerd. Na de tiende huiszoeking bakte moeder Staal een taart.

Intussen verruilde dochter Ien haar schoolwerk steeds meer voor illegale activiteiten. Ze vervulde kleine koeriersdiensten, bracht onderduikers naar andere adressen en was hele dagen per fiets onderweg om exemplaren van Vrij Nederland naar distributiepunten op de Zuid-Hollandse eilanden te brengen. Ze leerde in die tijd de harde, gevaarlijke en soms ook gruwelijke kanten van het verzetswerk kennen. Via haar vriend 'Rooie Chris' Scheffer (na de oorlog journalist en historicus en voor ons 'oom Chris'), die als lid van een Rotterdamse knokploeg meerdere liquidaties voor zijn rekening nam. Maar ook via de dood van haar metgezel op de fietstochten naar genoemde eilanden, Hans Berlage, die bij een vuurgevecht op het station van Utrecht werd neergeschoten.

Eind november 1943 werd ze zelf gearresteerd, nadat in haar kamer thuis een exemplaar van Vrij Nederland was ontdekt. Ze werd naar het gebouw van de SD in Rotterdam gebracht en daar urenlang in de zogenaamde 'staande doods-kist' (een kast waarin je nauwelijks kon bewegen) opgesloten. Daarna volgden drie maanden detentie in Vught en drie weken in Utrecht. Vooral kamp Vught was een verschrikking, met mishandeling van gevangenen op de appèlplaats – soms tot de dood er op volgde. Maar intimideren liet ze zich niet. Ze prikte, tewerkgesteld in de nabijgelegen Continental-fabriek, met haar nagels stiekem gaatjes in de gasmaskers die ze daar voor de Duitsers maakten. En ze hielp berichten naar buiten smokkelen over de verstikkingsdood van tien van de 75 in één cel gestopte vrouwen.

In maart 1944 werd Ien door het Landesgericht in Utrecht tot vier maanden gevangenisstraf veroordeeld – met aftrek van voorarrest. Ze kwam daarmee op vrije voeten en keerde terug naar school. Dat was een vreemde ervaring, die ze later zelf (in een gedenkboek van het gymnasium) onder woorden heeft gebracht. 'Noch leraren, noch leerlingen', schreef ze, 'reageerden op mijn terugkomst. Alleen één vriendinnetje (...) gaf me een boek waarin ze de datum van mijn vrijlating had geschreven, een bijzonder aardig gebaar. Na alles wat ik meegemaakt had in het kamp, voelde ik mij jaren ouder dan mijn klasgenoten. Het was heel raar om weer in de schoolbanken te zitten en op je kop te krijgen als je niets aan je huiswerk had gedaan.' (1)

Ien Staal was niet alleen jong toen ze verzetswerk ging doen, ze was ook vrouw. Over de positie van vrouwen in het verzet wil ik een paar algemene opmerkingen maken.

Het georganiseerde verzet was vooral een mannenwereld. Er is ook weinig over de rol van vrouwen in het verzet geschreven. De serie gedenkboeken 'Onderdrukking en Verzet' bevat één artikel over het thema, van de hand van A. Ten Holt – Taselaar. Vrouwen, schrijft ze, hebben in veel gezinnen – onzichtbaar en op het 'tweede plan' – een zeer belangrijke ondersteunende rol gespeeld. Daarnaast werden in de loop der jaren steeds meer meisjes en jonge vrouwen bij koerierswerk, spionage e.d. ingeschakeld. Ze wijst op de 'hardheid, felheid en menselijke bewogenheid' die veel jonge verzetsstrijdsters kenmerkte – en waarvan soms 'een onverantwoordelijk gebruik' is gemaakt. (2)

Een tweede bijdrage aan de geschiedschrijving op dit gebied die ik wil noemen, is van de hand van Marjan Schwegman. In 1980 werd haar doctoraalscriptie, 'Het stille verzet', gepubliceerd. Centraal daarin staat de vraag welke functies vrouwen in de illegaliteit vervulden. Hun numerieke aandeel in het verzet nam toe, vanwege de Arbeitseinsatz van Nederlandse mannen en vanwege de toenemende repressie in het algemeen. Vrouwen, was de redenering, waren minder snel 'verdacht'. Maar leidinggevende functies hebben ze nauwelijks vervuld. De auteur wijst verder op 'de warmte, de solidariteit en de humor' van veel vrouwelijke gevangenen, maar ook op de minder harde behandeling van gearresteerde verzetsvrouwen. Van marteling is zeer zelden sprake geweest. (3)

Ook Ien Staal heeft ervaren dat vrouwen bij en na arrestatie door de Duitsers anders behandeld werden dan mannen. Dat bleek nog eens duidelijk bij haar tweede aanhouding, in zeer penibele omstandigheden. In november 1944 belde ze aan bij een huis aan de 's-Gravendijkwal waar verzetsmensen woonden, en waar de SD net een wapendepot ontdekt had. Een Duitser deed de deur open. Ien wist niet wat ze zag, verborg haar schrik en riep: 'Oh sorry, ik moet hiernaast zijn'. Waarop de man zei: 'Aber wir kennen einander doch, Fräulein Staal.' Hij was bij haar vorige arrestatie betrokken geweest. Dat zag er dus, zoals ze het later heeft uitgedrukt, minder mooi uit. 'Ik bofte dat ik een meisje was. Een jongen zouden ze ter plaatse gefusilleerd hebben.'

Opnieuw werd ze naar het SD-hoofdkwartier in Rotterdam gebracht en daar ondervraagd. Ze bleef elke betrokkenheid bij de gevonden wapens ontkennen en nam bij haar verdediging ook geen blad voor de mond. Dat werkte, had ze bij de vorige ondervraging door de SD gemerkt. Met een zelfbewuste houding en brutale opmerkingen ('Julie zijn nu aan de macht, maar morgen wij') was ze weggekomen. Waarschijnlijk omdat ze vrouw was. Ook nu werd Ien geen haar gekrenkt. Wel werd haar het dreigement toegevoegd dat ze zou worden doodgeschoten. De volgende dag bracht men haar naar Scheveningen over, waar ze – zonder aanklacht of het begin van een proces – tot 6 mei 1945 heeft verbleven.

Ze zat in die maanden vrijwel steeds alleen in een cel. En van het luchten in de zogenaamde 'luchtcellen' was geen sprake, laat staan van het lezen van boeken of het gebruik van de zogenaamde Sportplatz. De communicatie met medegevangenen was beperkt; mijn moeder kende alleen de namen (maar niet de gezichten) van enkele vrouwen. En het regime was, met louter 'Kalte Kost' bij het eten als belangrijkste sanctie, op haar afdeling niet overmatig streng. Het kwam er vooral op aan de lange dagen-zonder-enige-afleiding door te komen. Regelmatig probeerde ze zich de wiskundige vraagstukken te herinneren waarmee ze op school zo'n moeite had. Geen vaderlandse leuzen kraste ze met een spijker op de celmuur, maar de stelling van Pythagoras. Waar ze veel steun aan had was het lied dat 's avonds regelmatig door de vrouwenafdeling gezongen werd, en nog wel een Duits lied – Die Gedanken sind frei:

Die Gedanken sind frei! Wer kann sie erraten
Sie fliegen vorbei wie nächtlichen Schatten
Kein Mensch kann sie wissen,
kein Jäger erschiessen
Es bleibt dabei:
Die Gedanken sind Frei!

Wat me er doorheen sleepte, zegt mijn moeder, was het geloof in de goede zaak, in de strijd tegen onrechtvaardigheid – maar ook in de goede afloop. Die was zich vóór haar gevangenschap, met de herovering van Zuidelijk Nederland, al gaan aftekenen. Dat de bevrijding echt nabij was, bleek toen op het laatst het eten wat beter werd en er gelucht mocht worden. In die eerste dagen van mei maakte ze als corvee de kamer van de directeur van de gevangenis schoon. Ze zag een pot vitamines op zijn bureau staan en pakte en slikte er een handvol van. Pas toen viel haar het portret van Adolf Hitler aan de muur op: er was een rouwsluier omheen gedrapeerd. Het kon dus niet meer mis gaan. En 6 mei was het zover. Op een sleepwagen werd ze vervoerd naar vrienden uit het verzet in Den Haag. Van daar ging ze naar Rotterdam, waar ze weer verenigd werd met haar voltallige familie.

De strijdbaarheid die mijn moeder in de oorlog aan de dag heeft gelegd, is gebleven. In haar persoonlijk leven en de paar keer dat ze, samen met Bouwe, publiekelijk stelling nam in bepaalde kwesties. Maar wat opvalt is dat die strijdbaarheid, bij het terugblikken op de jaren 40-45, een genuanceerd oordeel over mensen in haar omgeving niet in de weg zat. Over haar leraar klassieke talen bijvoorbeeld, die lid van de NSB was geweest en in de oorlog schuin tegenover de familie Staal woonde. 'Hij moet', schreef zij, 'ongetwijfeld gemerkt hebben dat er zich bij ons thuis een en ander afspeelde dat beter niet bekend kon worden. Van die kennis heeft hij nooit misbruik gemaakt. Dat heb ik altijd in hem gewaardeerd.' (4)
Zo ingewikkeld kon de relatie tussen goed en fout in de oorlog dus ook zijn.

Dit verhaal over mijn moeder is één van de zeer velen die er te vertellen zijn, en die verteld moeten blijven worden. Daarmee beland ik bij het tweede deel van mijn bijdrage aan deze herdenking. Dat gaat over de noodzaak om ons de oorlogsjaren te blijven herinneren. Om het historisch onderzoek voort te zetten; kennis over te dragen; de ervaringen uit die tijd, in al hun concreetheid en geschakeerdheid, door te geven. Dat is de beste remedie tegen het vergeten. Maar het verhindert ook dat een bedenkelijk tegendeel van dat vergeten de overhand krijgt: namelijk 'mythologisering'; het gebruik van de Tweede Wereldoorlog als projectiescherm van hooggestemde dan wel inktzwarte opvattingen over mens en maatschappij.

Kritiek op die neiging is overtuigend verwoord door Ewout Kieft, schrijver en criticus en behorend tot de generatie die in de jaren zeventig geboren werd. 'Oorlogsmiches' heet zijn boek, met als ondertitel 'Willem Frederik Hermans en de Tweede Wereldoorlog'. (5) Kieft signaleert een omslag in de heersende opvattingen over de jaren '40-'45, waarbij een overmatig positief beeld van het verzet tegen de Duitsers geleidelijk aan verruild werd voor een wel erg relativerende visie. "Vanwaar die verschuiving?", zo vraagt hij zich af. En hoe de verleiding te weerstaan om van de oorlog één groot zingevend verhaal te maken, waarbij de waarde van concrete morele keuzes van mensen naar de achtergrond verdwijnt?

Kieft had als jongen niet veel op met het herdenken van de oorlog. Zijn grootvader had in het Groningse verzet gezeten en was in mei 1945 in een Duitse concentratiekamp overleden. Hij haatte de loodzware sfeer die op 4 mei in huis heerste. Ik had, schrijft hij, 'geen behoefte aan de zwaarwichtige morele lessen die mijn vader aan de Tweede Wereldoorlog verbond; (...) aan een geïdealiseerd beeld van mijn gereformeerde opa die dapper zijn plicht deed voor God en vaderland'. Kieft zette de oorlog ver van zich af. Maar daarin kwam verandering naarmate de gezwollen taal over een land dat zich heldhaftig verweerd had plaats maakte voor meer cynische en fatalistische interpretaties; voor een beeld van het verzet waarin chaos, rivaliteit en klungeligheid overheersten – en mooie woorden om dat alles toe te dekken.

Bij deze omslag heeft het werk van W. F. Hermans volgens Kieft een belangrijke rol gespeeld. Romans als De tranen der acacia's en De donkere kamer van Damocles draaien rond één kerngedachte: in oorlogssituaties laten mensen hun ware aard zien en dat is geen prettig gezicht. 'Goed' en 'fout' is een onderscheid dat eigenlijk alleen

maar dient om het eigen gedrag goed te praten, of om er zelf enigszins wijs uit te worden. Dat mocht Hermans natuurlijk schrijven. Hij had het volste recht om in zijn romans zijn sombere visie op mens en maatschappij de vrije loop te laten. En Kieft bewondert Hermans om de moed om die visie ook op zichzelf te betrekken. Maar hij verwijt hem dat hij – ook in zijn werk als essayist – de oorlog is gaan mythologiseren. Hij werd steeds meer een ideoloog: die van de desillusie.

Dat geldt volgens Kieft ook voor Chris van der Heijden, die met zijn boek *Grijs verleden* (2001) in Hermans' voetspoor is getreden. (6) Deze historicus heeft zeker een punt als hij het zwart-wit denken over de oorlog een seculiere vorm van religie noemt. Maar zelf doet hij, bij alle terechte correcties die hij af en toe aanbrengt, precies hetzelfde. Zoals Kieft schrijft: 'Het wereldbeeld van *Grijs verleden* is echt niet minder overzichtelijk dan welke andere mythische voorstelling van de werkelijkheid ook. Het is wel een stuk fatalistischer.' En verderop: 'Of het nu collaborateurs of verzetsstrijders zijn, Van der Heijden schetst hun levensloop steevast als een aaneenschakeling van toevalligheden, waar geen moment van bewuste keuze aan te pas is gekomen.'

Ik vind dat deze kritiek hout snijdt, net als Kieft's vaststelling dat een wel erg zwartgallige visie op de houding van Nederlanders in de oorlog sterk aan invloed heeft gewonnen. Zelf was het me al opgevallen hoe in speelfilms (van *Soldaat van Oranje* tot *Zwartboek*) vooral de onontwarbare verknoping van verzet en verraad, van goed en fout wordt belicht. Ik zag een onderzoek naar de betrokkenheid van politiemannen bij de jacht op Joodse Nederlanders in de pers geïnterpreteerd als bewijs dat een aanzienlijk deel van het Nederlandse politiekorps 'crimineel uitschot' was. En ik las over een studie naar wandaden van een knokploeg in het Westland, getiteld: 'De afrekening. Ontmaskering van het gewapend verzet'. (7) Soms lijkt er wel een wedstrijd aan de gang, wie de houding van Nederlanders destijds het zwartst resp. het meest grijs kan afschilderen.

Wat daar tegenover te stellen? Hoe aan de valse keuze tussen een overmatig zonnige en een cynische kijk op de oorlog te ontkomen? Kieft doet iets wat eerder niet bij hem zou zijn opgekomen. Hij gaat in de archieven van de Groningse afdeling van de LO (de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers) op zoek naar de alledaagse praktijk van het verzet. In de beschrijving daarvan spaart hij zichzelf niet. Hij beseft dat hij misschien ook wel op zoek is naar de schuldigen van de dood van zijn grootvader (die door verraad gearresteerd werd). En hij stuit op gebeurtenissen die, erkent hij, in een oorlogsroman van W.F. Hermans niet zouden misstaan. Maar Kieft komt ook iets anders op het spoor: de praktische rol die morele uitgangspunten in en rond het verzet speelden. Om houvast en overzicht te houden; om de eigen kwetsbaarheid te verminderen.

Juist door alle onoverzichtelijkheid en de enorme discipline die ervoor nodig was om met het gewone werk door te gaan, schrijft hij, lag de nadruk op het hogere doel. Vaderlandsliefde, politieke of religieuze overtuiging, een gevoel voor rechtvaardigheid: ze dienden ook als persoonlijke motivatie, als een manier om de wereld te ordenen zodat men er een heldere, krachtdadige keuze in kon maken. En hij sluit zijn boek af met de conclusie: 'Vrije wil is de grootste oorlogsmythe van allemaal. Die moet in zijn opgeblazen vorm worden bestreden, net als zijn spiegelbeeld, dat van de mens die tot niets in staat is. Zonder de gedachte dat mensen tijdens bezettingstijd in staat waren uit vrije wil keuzes te maken, blijft er niet veel meer van de oorlogsgebeurtenissen over dan een toevallige opeenstapeling van gebeurtenissen. En dat weiger ik te geloven.'

Kieft heeft een belangrijk boek geschreven. Behorende tot de naoorlogse generatie (net als ik, maar wel een stuk jonger) stelt hij zich te weer tegen de toegenomen neiging om oorlog en verzet in het frame van het menselijk tekort te persen, zonder zelf van de weeromstuit in traditionele jubeltonen te vervallen. Hij laat zien dat het verzet in Nederland tegen de Nazi-dictatuur beperkt bleef (misschien zelfs beschamend beperkt), maar dat het, hulp aan onderduikers meegerekend, toch honderdduizenden Nederlanders betrof. En hij benadrukt het belang van persoonlijke overtuigingen bij handelingen en beslissingen die – niet alleen voor de betrokkenen zelf – verregaande consequenties konden hebben; van de betekenis van het nemen van verantwoordelijkheid. Dat lijkt me een zeer verdedigbare, behartenswaardige opvatting. En niet alleen in oorlogstijd.

Deze komt dicht in de buurt van wat Hans Blom (zelf overigens ook actief in het debat over de inkleuring van ons oorlogsverleden) in een eerdere herdenkingsrede in 2010 heeft opgemerkt. 'Juist degenen die door de bezetter in het Oranjehotel werden gevangen gehouden, kwamen daar terecht als gevolg van hun individuele beslissingen. Zij zetten zo hun stempel op de geschiedenis van de bezettingstijd. Juist hun handelen kan dus aanknopingspunt vormen voor bezinning.' (8)

Tot slot: ik heb hier het verhaal verteld van één van de gevangenen in het Oranjehotel. Van één van degenen die hier voor kortere of langere tijd in de oorlog vast hebben gezeten en weer zijn vrijgekomen. Daar dient de jaarlijkse herdenking ook voor. Maar zoals de korte tocht die we straks gaan maken naar Dodencel 601 duidelijk maakt: we herdenken in het bijzonder degenen die de oorlog niet hebben overleefd; die elders zijn omgekomen en vooral: die op de Waalsdorpervlakte zijn gefusilleerd. Aan hen betuig ik mijn diepe respect.

Daarnaast sluit ik me van harte aan bij de oproep van het bestuur tot steun aan de plannen om het Oranjehotel als oorlogsmonument te behouden en meer toegankelijk te maken. Het is, zoals deskundigen zeggen, een lieu de mémoire; een plaats waar de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog is neergeslagen. Nederland kent meer van die plaatsen – van het Anne Frank Huis, met jaarlijks een miljoen bezoekers, tot, bijvoorbeeld, Kamp Amersfoort, dat met hulp van vrijwilligers is opengesteld. Het toegankelijk maken van het Oranjehotel, met zijn eigen indringende geschiedenis, kan dienen om de kennis van en belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog te stimuleren – vooral ook bij jongere generaties.

Kortom: de renovatie en de verdere openstelling van het Oranjehotel moet een succes worden.

NOTEN

1. J. S. Kalma – Staal, 'Erasmiaan in verzet', in: Het Erasmiaans Gymnasium in de Tweede Wereldoorlog. Herinneringen van oud-leerlingen, Rijswijk, Uitgeverij Elmar, 2003, p. 143 – 148.
2. A. M. J. Ten Holt, 'Vrouwen en meisjes in het verzet', in: J. J. van Bolhuis e.a. (red.), Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd. Deel III, Arnhem/Amsterdam, Van Loghum Slaterus/J. M. Meulenhoff, z. j., p. 818 – 827.
3. M. Schwegman, Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties Nederland 1940 – 1945, Amsterdam, ASVA/SUA, 1980.
4. J. S. Kalma – Staal, 'Erasmiaan in verzet', p. 148.
5. E. Kieft, Oorlogsmythen. Willem Frederik Hermans en de Tweede Wereldoorlog, Amsterdam, De Bezige Bij, 2012.
6. C. van der Heijden, Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog, Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij Contact, 2001.
7. M. van Buuren, De afrekening. Ontmaskering van het gewapend verzet, Rotterdam, Uitgeverij Lemniscaat, 2011.
8. H. Blom, 'Herdenkingsrede', in: Herdenking 2010, zaterdag 25 september, Scheveningen, Den Haag, Stichting Oranjehotel, 2010, p. 6 – 13.